

55. Самостійна Україна. Щомісячний часопис (Українська народна партія). – 1905. – Вересень. – Ч.1.
56. Жаботинский В. На ложном пути // Избранное. – Иерусалим; СПб., 1992.
57. Жаботинский В. Урок юбилея Шевченко // Избранное. – Иерусалим; СПб., 1992.
58. Жаботинский В. Отпор // Поляки и евреи. Сборник. – СПб., 1913.
59. Франко І. На склоні віку. Розмови вночі перед новим роком 1901 // Франко І. Зібрання творів. – К., 1986. – Т.45.
60. Грицак Я. Від федеративності до самостійництва: еволюція української політичної думки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 вересня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. – Львів, 1994. – Ч.1.
61. Грицак Я. “Молоді радикали” в суспільно-політичному житті Галичини // Записки НТШ. – Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ.
62. Запис засідань конференції “Михайло Грушевський і львівська історична школа” // Михайло Грушевський і історична наука. Збірник матеріалів конференції. – Львів, 1999.
63. Донцов Д. Р.У.П. // Альманах “Гомону України”. – 1960.
64. Запис засідань конференції “Михайло Грушевський і львівська історична школа” // Михайло Грушевський і історична наука. Збірник матеріалів конференції. – Львів, 1999.

SUMMARY

The article is dedicated to Mikola Mikhnovskiy, a well-known figure of the Ukrainian national-liberation movement, fragment of biography. It describes the first years of his life and political activity in Kharkiv (1899-1904).

С.В. Геращенко

УКРАЇНСЬКЕ ШЛЯХЕТСТВО: МІЖ МАЛОРОСІЙСЬКИМ АВТОНОМІЗМОМ І РОСІЙСЬКИМ ЦЕНТРАЛІЗМОМ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Одним з найбільш пріоритетних напрямків сучасної історичної науки є розробка проблем, що становлять підвалини нинішнього національного відродження України. Особливого значення у зв'язку з цим набуває період кінця ХІХ – початку ХХ ст. Сучасні дослідники доводять, що збагнути процес зародження української модерної нації неможливо, якщо розглядати національний рух лише у вузькому значенні цього слова, обмежуючи останній участю в ньому одного класу. На думку І. Лисяка-Рудницького, варто брати до уваги “всякі інші сили”, все те, що мало відношення до модерної України [1.-С.12-13], те, що прямо чи опосередковано впливало на її формування. Попередня історична наука (спочатку народницька, а потім радянська) в дослідженнях, присвячених українському національному руху, розглядала його виключно під кутом зору участі трудящих мас, наголошуючи на “безбуржуазності” української нації (характерний підхід істориків народницької школи), або (йдучи за канонами радянської історіографії) таким, що не заслуговує на увагу, якщо вони торкались історії непростетарських класів.

У даній статті пропонується розглянути українське шляхетство – нащадків козацько-старшинських родин наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., його місце й роль у націотворчих процесах. Зазначена тема не була предметом спеціального дослідження, тому залишається практично не вивченою.

Складний тривалий шлях, яким пройшло українське шляхетство з часів його інкорпорації у “дворянство всеросійське”, на початку ХХ ст. закінчився вступом

багатьох його представників до партій та об'єднань консервативного спрямування. Неохоче сприймаючи ліберально-демократичні перетворення, які прийшли разом із революцією 1905-1907 рр., а точніше ті форми і методи, якими вони впроваджувалися у життя, українське дворянство знаходило політичний притулок не в національному русі, що мав здебільшого соціалістичний відтінок, а в консервативному, який в Україні репрезентували російські правомонархічні партії й об'єднання. Ці організації відстоювали збереження територіальної цілісності Російської імперії, вороже ставлячись до національних і соціально-економічних проблем окраїн, коли йшлося про їх вирішення в соціалістичному дусі.

Це дало привід багатьом дослідникам історії України залишити українське дворянство поза національно-державним будівництвом, вбачаючи у ньому ренегатів і зрадників. Така думка характеризує народницький підхід в історіографії, суть якого, за словами М. Грушевського, полягала у тому, що “в конфліктах народу і влади вина завжди лежить по стороні влади, бо інтерес трудового народу – се найвищий закон всякої громадської організації” [цит. за: 2.-С.57]. У центрі цієї теорії стояв народ, під яким малися на увазі селянські маси як вирішальний чинник історії. До істориків цього напрямку, крім М. Грушевського, можна віднести М. Костомарова, О. Лазаревського.

З інших позицій оцінювали місце й роль еліти в національному русі представники консервативно-державницької школи української історіографії. Серед дослідників, які належали до неї, найпомітніше місце займали О. Оглоблин, С. Томашівський, В. Липинський, В. Кучабський, Д. Дорошенко та інші. В їх працях головною рушійною силою історичного процесу вважалась еліта. Незважаючи на те, що остання була в більшості своїй зрусіфікована або спольщена, українське національне відродження стало можливим завдяки зусиллям української еліти, репрезентантами якої стали нащадки козацько-старшинських родин.

Значний внесок зробили у розробку зазначеної проблеми зарубіжні дослідники та історики діаспори. Вони вивчали українське національне відродження в європейському контексті, акцентуючи увагу на спільних та відмінних рисах у націотворенні всіх “бездержавних” народів, зокрема чехів, словаків, поляків. Необхідно зазначити, що українське національне відродження, як і європейське, розвивалося за трифазовою моделлю, запропонованою чеським дослідником М. Грохом. Його започаткували нащадки української козацької старшини, яка в силу історичних обставин стала на службу російському самодержавству. У літературі їх спрощено називали зрусіфікованими, а тому нецікавими для українського національного відродження. Зовсім інакше пояснював їх поведінку канадський дослідник Павло Магочий. Він розробив теорію, суть якої полягає в існуванні для кожної людини так званих “численних лояльностей” та “взаємовиключних свідомостей” [3]. Переносячи це на ґрунт досліджуваної проблеми, П. Магочий вважав, що у багатонаціональних державах, таких як Російська імперія, є цілком нормальним, коли хтось вважає себе водночас і малоросом (українцем), і великоросом (росіянином), тобто не приховує своєї лояльності до Російської імперії, зберігаючи також любов до рідного краю. Разом з тим подібна лояльність була природною частиною “ієрархії численних лояльностей” (у даному разі подвійна лояльність), яка присутня в національному відродженні багатьох інших держав. Згодом на місце “ієрархії численних лояльностей” приходить “структура взаємовиключних свідомостей”. Тобто певна частина населення усвідомлює, що неможливо бути росіянином з Малоросії (України) або поляком з України. Треба бути або росіянином, або українцем. Однак “ієрархія чисельних лояльностей” та “структура взаємовиключних свідомостей” знаходяться в постійній взаємодії, й кожна з них, залежно від обставин, може стати домінуючою.

Спробуємо показати, як відбувався конфлікт між “ієрархією численних лояльностей” і “структурою взаємовиключних свідомостей” у представників українських заможних верств.

З ліквідацією Гетьманщини та наступом царизму на залишки української автономії, з другої половини XVIII ст., представники козацької старшини починають вести боротьбу за відновлення власної державності, чинять спротив русифікаторській, колоніальній політиці Російської імперії. На думку О. Оглоблина, тим самим українська шляхта “проявляла свої національно-державницькі ідеї” [4.-С.196]. Започаткувавши академічну фазу українського національного руху, вона “кинула зерно, з якого виріс український національний рух у другій половині XIX – на початку XX ст.” [5.-С.54].

Історіографія, присвячена процесам інкорпорації української шляхти протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. в російське дворянство, є досить численною. Серед праць, присвячених цій проблематиці, можна виділити роботи О. Оглоблина [2.-С.43-113; 4], Ю. Охримовича [6.-С.77-93], Д. Дорошенка [7.-С.43-214], І. Лисяка-Рудницького [8.-Т.2.-С.125-129], З. Когути [9], В. Кравченка [10.-С.19-116], С. Гелея [11.-С.3-18], В. Потульницького [12; 13; 14], В. Свербигуза [15.-С.84-246] та багатьох інших дослідників, які показали державницькі прагнення українських козацько-старшинських родів. Натомість період другої половини XIX – початку XX ст. все ще залишається малодослідженим. Це пов’язане з пануючою серед багатьох дослідників, головним чином народницької історіографії, думкою, що українська еліта стала остаточно зрусифікованою або спольщеною. Тобто у кінці XVIII – першій половині XIX ст. й протягом наступних десятиліть політична активність українських заможних верств, їхні автономістські прагнення остаточно зійшли нанівець, так і не призвівши до бажаних наслідків. Така точка зору є надто спрощеною, оскільки більшість представників української еліти, незважаючи на політику русифікації та подальшу інкорпорацію її в імперські державні структури, не залишалась осторонь своєї Батьківщини.

Безумовно, в другій половині XIX ст. нащадки української старшини не проявили так відкрито свої автономістські симпатії, як у попередні десятиліття. Умови життя неминуче штовхали їх до тих чи інших форм співробітництва з Російською імперією, лояльності до офіційної влади. Проте українське шляхетство шукало інші можливості для боротьби, намагалося легальними засобами допомогти своїй Батьківщині, прагнучи зменшити тиск імперських владних структур на Україну. Однією з найпоширеніших форм боротьби проти русифікаторської політики самодержавства стала робота у створених на початку 60-х років XIX ст. земствах.

В Україні земства діяли тільки у лівобережних губерніях. Певний час земства “розглядалися як щось окреме, а то й протилежне українському національному рухові”. Досить влучно охарактеризував ставлення до цих установ народницької та радянської історіографії О. Моргун: “Земство панська установа, в земстві сидять дворяни-землевласники і розмовляють по-російському”. Така трафаретна наліпка і таке “класово витримане” тавро, насамперед, вирішували, якого погляду потрібно на земство триматися правомірним марксистам і демократам – природного, негативного, зневажливого або ворожого, та й усе [16.-С.56]. Тепер уже перед дослідниками з’явилася можливість, використовуючи різні джерела, нові методологічні підходи, більш об’єктивно підійти до висвітлення ролі земських установ в українському національному русі.

Від самого початку своєї діяльності земства показали себе досить активними, діючи в різних площинах: політичній, економічній, культурній. У земствах, як і в колишніх шляхетських зібраннях, українське дворянство відразу проявило свої автономістські прагнення. Підтвердженням цього став секретний донос російському

урядові, в якому повідомлялося, що українці “прагнуть вільної республіки з Гетьманом на чолі” [17.-С.120-121], причому кандидатом на гетьмана називали відомого земського діяча, українського заможного дворянина В.В.Тарновського. В інших урядових документах кінця 80-х років зазначалося, що “протиурядова опозиція звилася собі міцне гніздо у земстві” [15.-С.245].

Протягом 80-х років земства порушували клопотання про зняття заборон з української мови, боролися за її впровадження в навчальні заклади тощо. В земствах у той час перебували високоосвічені представники українського шляхетства, які працювали у різних галузях громадської, наукової, культурної, літературної та політичної діяльності. Активну участь земські установи брали у створенні та фінансуванні губернських архівних комісій, які займалися збиранням історичних документів та їх виданням. Офіційна пропаганда такої діяльності була заборонена урядом і вважалась “українофільством”, тому під виглядом наукових розвідок земці знайомили громадськість зі славетними сторінками історії України різних періодів, особливо козацької доби. Серед найбільш відомих земців можна виділити П. Дорошенка, М. Василенка, І. Шрага, Ф. Уманця, братів Сергія та Володимира Шеметів, Ф. Лизогуба, Д. Квітку, Г. Милорадовича.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувався процес політизації українського національного руху. Це супроводжувалося висуненням на порядок денний політичних питань, таких як, наприклад, автономія чи самостійність України. Однак разом з тим соціалістична спрямованість молодого покоління – провідників українських політичних партій – стала на заваді об’єднанню всіх національних сил. Найбільш типову думку цієї частини українців висловив один із членів Української соціал-демократичної робітничої партії К. Арабажин, який, дорікаючи старшому поколінню українофілів за їх аполітизм та культурницьку діяльність, писав: “Нехай українофіли витягають свої святощі, як Іван Никифорович Довгочхун, котрий від часу до часу вивітрював на дворі свої широчезні шаровари, жупан, в котрий вже не влізти, рушницю, з котрої давно не можна стріляти, нехай вони тішаться сією роботою і думають, що вона чогось варта, – українці-соціалісти мають свою широку, вільну дорогу, повний обермок пекучих справ, невідложних обов’язків” [цит. за: 18.-Ч.2.-С.315]. Радикалізм української молоді відштовхнув від політичного життя заможні верстви населення, консерватизм яких був націлений якщо не на збереження існуючого ладу, то хоча б на поступову його зміну. Тому українське шляхетство знайшло собі притулок у російських чорносотенних партіях та об’єднаннях.

Досить показовою в цьому відношенні є доля братів Андрія й Миколи Стороженків – українських дворян, істориків, громадських діячів, нащадків славетних козацько-старшинських родів Полтавщини, які беруть свій початок ще з часів Хмельниччини. Андрій Володимирович Стороженко – відомий історик і славіст, переяславський маршалок, земський та дворянський діяч Полтавщини. Працюючи разом з братом Миколою в “Київській старовині”, у Київській археографічній комісії, займаючи провідні позиції в Історичному товаристві Нестора-літописця, він видав чимало праць з історії українського козацтва XVI-XVIII ст. Проте після 1905 р. А. Стороженко опинився у стані так званої “реакції”, захищаючи основи самодержавного ладу. Протидія революції була настільки сильною, що А. Стороженко, розірвавши зі своїм українофільським минулим, вступив до найбільш чорносотенної організації в Україні – “Київського клубу руських націоналістів”.

Подібна доля спіткала його брата Миколу. Здобувши історичну освіту у Київському й Петербурзькому університетах, він продовжив свою наукову та громадську діяльність на Батьківщині. Протягом 80–90-х років М. Стороженко працював співробітником “Київської старовини”, досліджуючи історію Лівобережної

України XVII-XIX ст. Він був активним діячем Київської археографічної комісії, за дорученням якої проводив важливі історико-археографічні дослідження в Київському центральному архіві. Все своє життя, як справжній патріот України, М. Стороженко приділяв багато уваги громадській діяльності. Він був почесним мировим суддею і гласним Пирятинського земства (1889-1914 рр.), гласним Київської міської думи (1902-1909 рр.). Крім цього, протягом 1909-1919 рр. обіймав посаду директора І Київської гімназії. Міцні стосунки з представниками української культури й науки залишали Миколу Стороженка вірним традиціям свого старовинного дворянського роду. Серед його близьких друзів найпомітніше місце займали В. Антонович, учнем історичної школи якого він був, П. Куліш, брати Рудченки, О. Левицький, В. Горленко. Однак події революції 1905-1907 років наклали свій відбиток на подальшу долю М. Стороженка. З того часу його діяльність була пов'язана з чорносотенними “Київським клубом руських націоналістів” і заснованим у 1910 р. “Галицько-Руським товариством”, головою якого він став [19.-Вип.3.-С.23-26]. Проте й за таких умов М. Стороженко у глибині душі залишався українцем. Про це свідчить його діяльність після повалення російського самодержавства. “Його українські статті в перших виданнях Української Академії Наук, – зазначав О. Оглоблин, – його українське листування (1918-1919 рр.) і пізніших років українською мовою дуже цікаве. Спогади (писані українською мовою – С.Г.), його близькі зв'язки з українським науковим світом на еміграції – все це було не тільки чесним завершенням довгого життєвого шляху українського вченого й українського патріота на свій лад, але й виявом остаточного розриву українського консерватизму з російським легітимним, і Російською імперією й російським націоналізмом, що з ним зв'язано було ім'я і діяльність братів Стороженків у Києві до 1917 р.” [20.-С.559].

Участь у подібних організаціях відповідала подвійній лояльності цих людей, що було характерним в умовах Російської імперії, а особливо після 1907 р., коли Україна опинилася перед загрозою анархії, яку несла з собою революція. Іншими словами, представники українського дворянського консерватизму XIX – початку XX ст. “свою щирі відданість українським культурно-науковим справам поєднували з не менш щирою й лояльною відданістю російській царській династії, й, кінець кінцем, Російській імперії” [20.-С.558]. Тому “для людей типу братів Стороженків шлях від українофільства “Київської старовини” до “Київського клубу руських націоналістів” після 1905 р. зовсім не здавався шляхом “зради” [20.-С.558]. У часи століпінської реакції, демонструючи свою лояльність до існуючої влади, брати Стороженки водночас зробили чимало на українській ниві. Так, завдяки їх коштам з 1908 р. почав виходити “Малоросійський родословник”, автором якого був В. Модзалевський (до 1914 р. було видано 4 томи). А в 1902 р. саме А. Стороженко взяв активну участь у виданні праць П. Куліша. Ось як про нього відзивався Василь Горленко в листі до Г. Барвінок: “То є особа ідеальна, за всіма ознаками своєї освіти добросовісності, знань взагалі і знання Куліша і розуміння його праць; особа багата, яка можливо візьме на себе безплатно цю роботу. Ця особа Андрій Володимирович Стороженко” [цит. за: 21.-С.136].

Трохи більше пощастило Василю Петровичу Горленку – також представнику українського дворянського консерватизму. Його прізвище було більш-менш знане в історіографії. Однак не достатньо для такої особи, про яку О. Лазаревський писав: “Горленко найкращий майстер з теперішніх наших літературних митців” [цит. за: 22.-С.857].

Народився він у с. Ярошівці, на Прилуччині, в родовому маєтку, який його предок Дмитро Горленко отримав у 1701 р. від І. Мазепи. Вихованець Сорбонни, він, за влучним висловом О. Оглоблина, був “європеець цілою своєю культурою, всіма клітинами своєї української душі... тонкий і вражений естет, він начебто не витримав задухи російської реакції й її соціальних та національних антагонізмів. Він не міг бути

ні на боці грядучої української революції, ні, тим більше, з тими, хто намагався знов загнати його улюблену Батьківщину до в'язниці народів" [20.-С.557].

В. Горленко (помер у 1907 р.) залишив помітний слід в українській культурі. "Інстинктивний мазепинець", як він сам себе називав [20.-С.559], був помітною фігурою у "Київській старовині", маючи найщиріших друзів в особі М. Костомарова, П. Куліша, Г. Барвінок, М. Заньковецької, П. Мирного, О. Левицького та багатьох інших українських діячів. Він був автором численних творів з історії культури України та її зв'язків із західноєвропейським світом. Французький письменник Дені Рош називав його "найновішим, найоригінальнішим і найшляхетнішим нащадком давніх українських отаманів". "Я гадаю, – писав він, – що добре знав силу й щирість його духу, я вважаю, що він був цілковито достойний, щоби поховали покритого славною червоною китаюкою, яка певно покривала труну кількох його предків і якою покрили численні земляки в останню хвилину труну Шевченка" [цит. за: 22.-С.152].

Епістолярна спадщина В. Горленка дозволяє найбільш повно дізнатись про його думки, переживання, а також уявити уподобання, ідеали та погляди цієї частини українського дворянства – нащадків козацько-старшинських родів, які не втратили національної свідомості.

Демонструючи зовнішню лояльність до існуючої влади, що в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. залишалося необхідною умовою існування для всієї дворянської верстви, тільки в приватних листах можна відчутти біль, з яким ці люди переживали трагічні події, пов'язані з репресіями проти всього українського. Так, наприклад, у листі до А. Стороженка від 24 березня 1894 р. В. Горленко, висловлювався за необхідність реформ. Негативно ставлячись до Російської імперії, називаючи її "огидною Москвою" і критикуючи Міністерство земельних справ та всю систему управління державою, він писав, що такий стан буде існувати, "поки це недолadne сполучення, зване Росією, не розпадеться на свої природні частини" [20.-С.562]. В іншому листі до О. Левицького від 3 червня 1892 р. Горленко писав: "Північна столиця завжди викликала у мене негативне враження, в ній не вистачає ні світла, ні тепла, ні повітря, все в ній штучне, фальшиве й умовне" [23.-Ф.81.-№53467].

Не дивно, що саме у цьому середовищі була написана монографія "Іван Мазепа", в якій український гетьман уперше отримав позитивну оцінку як державний діяч і як особистість. Автором згаданої роботи був відомий нащадок старовинного козацько-старшинського роду, український історик, громадський діяч Глухівської повітової земської управи Федір Уманець [24.-С.479]. Характеризуючи цю книгу (вийшла у 1897 р.), В. Горленко в одному з листів до М. Стороженка від 20 грудня того ж року наголошував, що про Мазепу вперше після 1709 р. розказано з симпатією, а також обіцяв написати про цю працю в дві газети, "з метою популяризувати думки книги й захитати дикий погляд, що встановився на розумного й талановитого Гетьмана" [20.-С.569]. Виконуючи свою обіцянку перед М. Стороженком, В. Горленко так висловився у "Новом времени" про роботу Ф. Уманця: "Вона являє собою нову спробу, не позбавлену цікавості й новини реабілітувати пам'ять людини, що його ім'я на Батьківщині перевернулося в лайку і образу" [20.-С.569]. В умовах урядових заборон на українське слово наприкінці ХІХ ст. такі думки і заяви були занадто сміливими й могли дорого коштувати їх автору.

Однак для сучасників і найближчих нащадків В. Горленко залишився таємничою і до кінця не зрозумілою постаттю. Полтавський землець, з виразними українофільськими симпатіями протягом другої половини ХІХ ст. – на початку ХХ ст., під час революції 1905-1907 років, опинився у чорносотенному таборі. Колишній активний співробітник українських видань почав працювати на часопис "Новое время" – україножерне видання. Чим була обумовлена ця еволюція в бік реакційного консерватизму з

російською націоналістичною основою? Зневажливий тон коротенької замітки К. Грушевської стосовно В. Горленка був типовим для подальших згадок, які стосувались його в радянській історіографії. Зокрема остання, визначаючи заслуги В. Горленка як українського етнографа, літературного критика, писала: “Український патріот і постійний співробітник російського реакційного часопису, індивідуальність цікава і цінна – але не суцільна, Горленко, як людина, що зависла поміж двох генерацій і між двома таборами, в час, коли така невиразність була особливо шкідлива, не знайшов усіх потрібних передумов для того, щоб вияснити свою роль в культурнім українським житті та довершити намічену працю, тому й вийшов з сього життя не як своя людина, а як випадковий гість” [25.-С.СХІІІ]. Приблизно так само ставився до нього український радянський літературознавець О. Дорошкевич, пояснюючи еволюцію Горленка у бік чорносотенства його класовою сутністю: “Тонкий, надзвичайно глибокий критик, прекрасний знавець чужоземного та українського мистецтва, зразковий стиліст, Горленко проробив типову для українського лівобережного панства еволюцію: він почав свою життєву кар’єру з ґрунтового замилювання українською старовиною, перенісши це замилювання минулим на його культурне епігонство в сучасному, а закінчив – консервативною, класовою позицією українського поміщика. І надзвичайно логічно, надзвичайно поступово відбувався цей процес у Горленковій психіці. Що збільшувалася активність міського пролетаріату, й революціонізувалося меланхолійне українське село, то більше злітали романтичні чари з українського поміщика і надто яскраво з культурного вбрання визирало його класове обличчя” [26.-С.61]. У той час В. Горленко робить “рішучу ревізію своїх колишніх національно-культурних поглядів. Він наближається до своїх “друзів” типу Андрія Стороженка, відомого чорносотенця й українофіла, рішуче відмежовуючись од сучасного йому українського руху, повного неприємних соціально-політичних вимог” [26.-С.66].

Сам В. Горленко пояснював, що головною причиною його ухилу вправо стали події 1905-1907 рр. Обурюючись тогочасними українськими соціалістичними партіями, в одному з листів до О. Левицького В. Горленко писав: “Виставляти дірявий і дешевий червоний прапор, а під нього – синій, говорити необдумані, швидкостиглі і напівграмотні дієслова – є божевіллям, яке межує з моральним злочином” [27.-Ф.ІІІ.-№53517].

Як український поміщик, В. Горленко не міг працювати в україномовних виданнях, адже всі вони на той час були радикально соціалістичного спрямування: “...всі малоросійські видання, до того ж, яскраво соціалістичні. Невже це обов’язково для малоросіянина”. На нашу думку, соціалістична спрямованість української преси і національного руху взагалі стала наріжним каменем для людей типу В. Горленка. Тому, мабуть, М. Міхновський, розуміючи, що успіх національної справи залежить від об’єднання всіх прошарків українського населення навколо єдиної мети, у часи столипінської реакції закликав Є. Чикаленка, Б. Грінченка та інших представників української інтелігенції, які займалися культурно-просвітницькою діяльністю, зокрема видавничою, підтримати політичний курс Столипіна [28.-С.149]. Не погоджуючись із Є. Чикаленком, М. Міхновський навіть відмовився співпрацювати з ним у справі видавництва газети “Рада” і мріяв видавати власну газету консервативного спрямування.

Однак така еволюція в бік російського чорносотенства і націоналізму була трагедією не тільки для українського національного руху, а й стала особистою драмою для більшості українських поміщицьких родів. Підсумовуючи свій життєвий шлях, В. Горленко писав: “Вообще я изломанный, искалеченный плод истории, обломок дворянства, с некоторыми сносными, но и со многими несносными его сторонами. Трагически сознаю все это, но не могу уже перемениться...” [29.-С.11].

Відомий діяч УСДРП В. Дорошенко акцентував увагу на тому, що “перед революцією українська ідея знаходила, наприклад, ґрунт серед поміщицтва, навіть досить заможного, але виступ українських лівих партій з далекоідучими аграрними вимогами наполохав їх, українство в їх очах стало однозначно з революцією, з “безмежним” поділом землі і таке інше. Загроженої в своїх класових інтересах, вони почули себе ближчими до чужої держави, що їх боронить, як до рідного народу. Тільки одиниці можуть знехтяться понад класовий егоїзм, а не цілий шар. Також цілком зрозуміле, що майже все, що є захованого і охрнительного на Україні, стоїть поза українським табором, адже скрізь цей елемент надто користується з держави (поміщицтво, купецтво тощо), або надто залежить від уряду, як от чиновництво, духівництво, щоб рвати з ним” [30.-С.69].

Вступ до партій та об’єднань чорносотенно-консервативного напрямку в багатьох випадках зовсім не свідчив про те, що українське дворянство стало ворожим до національної справи. Скоріше це був прагматичний крок, здійснюючи який, українське шляхетство намагалося захистити свої соціально-економічні інтереси та зберегти політичну стабільність, наголошуючи на неготовності суспільства сприйняти ліберальні свободи західноєвропейського зразка та впроваджувати відповідні реформи швидкими темпами. Це розуміли й прихильники цих перетворень – представники українських соціалістичних партій. Недарма М. Ковалевський погоджувався з думкою, висловленою одним зі священників Чернігівщини, що “наш народ ще дуже темний і мало свідомий. Треба ще покоління цілі працювати над усвідомленням цієї темної селянської маси, щоб зробити з нашого народу свідому своїх інтересів націю. Всяка революція прибере у нас дику і руїнницьку форму, бо розбудить темні інстинкти мас” [31.-С.61]. Підтвердження цих слів знаходимо в “Спогадах” Є. Чикаленка – відомого громадсько-політичного діяча, головного редактора газети “Рада”, члена УДРП, який до того ж мав значні земельні володіння на Херсонщині та Полтавщині. Зокрема, він зазначав, що “...літом того 1905 року кругом поміщицькі панські садиби горіли і щоночі видно було освітлене вогнем небо, то з одного, то з другого боку” [32.-С.395].

Отже, хитання від українофільства у другій половині ХІХ ст. у бік чорносотенства після 1905 р. для української шляхти не було остаточним та настільки згубним, як це намагалися показати представники народницької історіографії. Під час української революції й визвольних змагань 1917-1920 рр. багато тих, хто перебував колись у складі правомонархічних партій та об’єднань, повернулися до своєї Батьківщини, стаючи корисними в справі розбудови Української держави. Багато з них пізніше взяли участь у роботі Гетьманського уряду П. Скоропадського. Показовою в цьому відношенні була еволюція національної свідомості серед українських заможних верств, представники яких входили до повітових земств Полтавщини. Наприклад, за свідченням М. Ковалевського, заможний землевласник Михайло Коваленко, який раніше належав до чорносотенно-націоналістичної партії “Всеросійський національний союз”, навесні 1915 р. вніс пропозицію про запровадження української мови у школах Полтавщини. “Михайло Іванович Коваленко, – писав М. Ковалевський, – виголосив блискучу патріотичну українську промову, в якій доводив необхідність українізації народного шкільництва і натякнув на великі жертви, які український народ поніс у цій війні і на його право задоволення місцевих потреб, які виникають з історичної минувшини і етнічних особливостей України” [31.-С.184]. “Промовляючи в обороні української школи, Коваленко виступив як експонент пануючої соціальної верстви середніх і великих землевласників, тобто тієї верстви, яка найбільше піддалася русифікації на Лівобережжі і польонізації на Правобережжі. Промова Коваленка була ніби барометром настроїв, які починали охоплювати цю соціальну верству України” [31.-С.185]. З цього навіть член партії есерів М. Ковалевський робить висновок, що консервативні елементи

на Україні хоча й відійшли від національного руху, однак не втратили свого українського інстинкту. Тому надалі у середовищі представників української шляхти все частіше відбувалася боротьба, в якій місце “ієрархії численних лояльностей” заступала “структура взаємовиключних свідомостей”.

Джерела та література

1. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. – Львів, 1991.
2. Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. – Київ; Нью-Йорк; Торонто, 1995.
3. Магочий П. Українське національне Відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – №3.
4. Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959.
5. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997.
6. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (від початку ХІХ ст. до Михайла Драгоманова) // Вишкільний курс. Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні ХІХ-ХХ століття. – Брюссель; Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк; Торонто, 1977. – Ч.3.
7. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: історія, політологія, право. – К., 1996.
8. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. І, ІІ.
9. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Лівобережжя Гетьманщини 1760-1830. – К., 1996.
10. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження. – Харків, 1996.
11. Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України ХІХ ст. – Львів, 1996.
12. Потульніцький В. Шляхта і консервативна державна ідея на Україні в ХІХ-ХХ ст.: проблеми історіографії та історіософії // Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998.
13. Потульніцький В. Світогляд українського Лівобережного панства в другій половині ХІХ ст. // Київська старовина. – 2000. – №4.
14. Потульніцький В. Український консерватизм як ідеологічна і соціально-політична передумова становлення 2-го українського Гетьманату: основні напрямки і концепції (1789-1914) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія “Історія, економіка, філософія” / Гол. ред. Ю.І. Терещенко. – К., 2000. – Вип. 4.
15. Свербигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999.
16. Моргун О. Українські діячі в земствах // Український історик. – 1969. – Ч. 1-3.
17. Сарбей В. 130-річчя з дня народження В.В. Тарновського // Український історичний журнал. – 1967. – №4.
18. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1933.
19. Сборник Клуба русских националистов. – К., 1913.
20. Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893-1905) // Україна. – Париж, 1953. – Ч.10.
21. Забіяка І.М. Епістолярна спадщина В.П. Горленка як історико-культурологічне джерело: Дис... канд. істор. наук. – К., 1998.
22. Борщак І. Українець-європеець Василь Горленко (1853-1907). З невиданих документів з ілюстраціями // Україна. Українознавство і французьке культурне життя. – 1953. – №10.
23. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.
24. Довідник з історії України / За ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К., 1999. – Т.3.
25. Грушевська К. Українські народні думи. – К., 1927. – Т.1.
26. Дорошкевич О. Естет і поміщик // Життя і революція. – 1925. – №11.
27. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

28. Чикаленко Є. Щоденник 1907-1914 рр. – Львів, 1931.
29. Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного (1883-1905). – К., 1928.
30. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи з портретами. – Відень, 1917.
31. Ковалевський М. При джерелах боротьби. – Інсбрук, 1960.
32. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк, 1955.

SUMMARY

The author examines a problem that was scantily researched in the Ukrainian historiography: a socio-political transformation of the national elite under Russian imperial regime. The attention is paid to the complexity and many-sidedness of this process.

С.П. Донченко

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І ЛІБЕРАЛИ УКРАЇНИ

В історичній літературі вже чимало написано про ставлення різних політичних партій до Першої світової війни. Загалом мова йшла про загальноросійські буржуазні партії, і тому позиції українських ліберальних партій змальовані не досить чітко. Ставлення до війни українських і російських лібералів дещо різнилося і пов'язано це було з вирішенням національного питання.

Теоретики лібералізму розглядали Першу світову війну як наслідок загострення протиріч імперіалізму. На відміну від теоретиків російської соціал-демократії, які вбачали в імперіалістичній стадії розвитку капіталізму переддень соціалістичної революції, ліберальні теоретики все ж вважали, що на цьому етапі мова може йти не про знищення приватної власності, а всього лише про зміну застарілих форм організації капіталістичного господарства іншим, більш довершеним типом, який би відповідав, по-перше, досягненням світової науки й технології, і по-друге, новій, більш раціональній організації виробництва і праці [1.-С.328].

Але необхідність змін в Росії натикалася весь час на перешкоди – бюрократичну систему управління. Різниця між “старою” імперіалістичною Європою і “молодою” Росією, яка тільки-но стала на шлях розвитку капіталізму, була колосальною. Але зорієнтовані на досвід Європи ліберали намагалися “підігнати” Росію під мірки Європи.

Ще до Першої світової війни теоретики російського лібералізму активно розробляли питання про місце і роль війни в історії суспільства. Велика увага приділялась характеристиці типів війн, відпрацюванню воєнного і політичного врегулювання міжнародних конфліктів. Важливий матеріал був накопичений і про співвідношення війни і революції.

Перша світова війна знову загострила питання про революцію. У цілому революція пов'язувалась із заміною капіталізму соціалізмом. Треба сказати, що на початку ХХ ст. у можливість такої трансформації вірило дуже багато людей не тільки в Росії, а й в усьому світі [1.-С.29].

Розрізняючи поняття “революція соціальна” і “революція політична”, теоретики лібералізму завжди виступали рішучими супротивниками першої, вважаючи її такою, що вступає у протиріччя з соціологічними законами еволюційного суспільного розвитку.

Однак досвід революції 1905-1907 рр. показав, що в Росії практично неможливо відокремити революцію політичну від революції соціальної. Визнавши цей факт, ліберали стали більш обережно ставитись до можливості політичної революції, підкреслюючи переваги реформістського варіанту суспільного розвитку. Вони